

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο
ΑΠΟ ΤΗΝ PATRIA LOCI ΣΤΗΝ PATRIA IURIS.
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Μετά την ολοκλήρωση της γενικής αναφοράς στις ιδέες του Νόμου και της Δικαιοσύνης στο πρώτο βιβλίο του *De legibus*, ο Κικέρωνας προχωρά με τον φίλο του Αττικό στην εξέταση της ιδανικής μορφής πολιτεύματος. Έναυσμα για τη συζήτηση που θα παραθέσουμε αποτέλεσε η προηγούμενη αναφορά του Κικέρωνα στη γενέτειρά του, το Αρπίνιο, όπου και εκτυλίσσεται το σκηνικό του συγκεκριμένου διαλόγου¹. Ο Αττικός εκπλήσσεται ευχάριστα όταν μαθαίνει πως η πόλη όπου βρίσκονται αποτελεί ταυτόχρονα και το σπίτι όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε ο συνομιλητής του². Η συζήτηση περνά τότε στη διάκριση ανάμεσα στις δύο πατρίδες του κάθε Ρωμαίου πολίτη:

Cic., *De Leg.* 2.5: 'ATTICUS. – *Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est quod paulo ante dixisti, hunc locum –id est ut ego te accipio dicere, Arpinum– germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias, an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum.*

MARCUS. – *Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est, ita, quom ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu quod appellatur omnis conferre se iussit, et sui erant idem et Attici, sic nos et eam patriam dicimus ubi nati, et illam <a> qua excepti sumus. Sed necesse est caritate*

¹ Cic., *De Leg.* 2.3: Marcus. - *Quia, si verum dicimus, haec (ενν. Arpinum) est mea et huius fratris mei germana patria.*

² Cic., *De Leg.* 2.4.

*eam praestare <e> qua rei publicae nomen universae civitati est, pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea quae genuit quam illa quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur. * duas habet civitatis, sed unam illas civitatem putat.*

Η αναφορά στην ιδιαίτερη πατρίδα του Κικέρωνα δημιουργεί προς στιγμή σύγχυση στον Αττικό, ο οποίος θεωρούσε ότι η πατρίδα του φίλου του ήταν η Ρώμη. Ήδη στο σημείο αυτό συναντούμε μία πρώτη αντιδιαστολή, τη διάκριση ανάμεσα στην εκ γενετής και την κοινή πατρίδα, “*germana – communis patria*”. Ο Κικέρωνας όμως σπεύδει να διευκρινίσει ότι η διάκριση αυτή υφίσταται για όλους τους κατοίκους των ρωμαϊκών πόλεων (*municipia*) καθώς τα άτομα αυτά έχουν ταυτόχρονα δύο πατρίδες, τη φυσική και εκείνη που τους έχει δώσει η ιδιότητά τους ως Ρωμαίων πολιτών. Η αρχική διάκριση ανάμεσα στην *germana patria* και την *patria communis* εμπλουτίζεται λοιπόν με τα δίδυμα *patria naturae – patria civitatis* και *patria loci – patria iuris*.

Μία πρώτη παρατήρηση που προκύπτει από την απάντηση αυτή είναι ότι ο Κικέρωνας συνδέει με τον φυσικό γεωγραφικό χώρο μόνον την εκ γενετής πατρίδα. Μόνο αυτή είναι μία φυσική/τοπική πατρίδα, «*patria naturaelloci*». Η δεύτερη πατρίδα, η *patria communis/iuris*, αποτελεί μία μεταφορά από το επίπεδο της φύσης στο επίπεδο των νοημάτων. Πρόκειται για μία πατρίδα ιδεατή, με την έννοια ότι αυτή υπάρχει στη σφαίρα της *civitas*, δηλαδή στο θεσμικό πεδίο της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη. Η δικαιοϋική φύση της *civitas* διέπει και καθορίζει και τη φύση αυτής της δεύτερης πατρίδας, καθιστώντας την μία *patria iuris*, μία πατρίδα εκ του δικαίου (της πολιτείας).

Γεννάται όμως αμέσως το ερώτημα, εάν η επιπρόσθετη αυτή –δικαιοϋική– πατρίδα στερείται παντελώς φυσικού/τοπικού υποβάθρου. Η απάντηση, αρνητική, βρίσκεται ήδη στη διατύπωση της απορίας του Αττικού. Ερωτώντας τον Κικέρωνα εάν έχει μία μόνο ή δύο πατρίδες, ο Αττικός αναφέρει σαν παράδειγμα τον Κάτωνα και αναρωτιέται μήπως η πατρίδα του τελευταίου δεν ήταν η Ρώμη αλλά το Τούσκλο. Η κοινή επομένως πατρίδα όλων των Ρωμαίων πολιτών δεν εξαντλείται στην ιδέα της *civitas romana* αλλά έχει ένα αντίστοιχα κοινό γεωγραφικό σημείο αναφοράς, τη Ρώμη.

Ας παραμείνουμε ωστόσο για λίγο ακόμα στην *patria loci*. Ο Κικέρωνας αναφέρεται για πρώτη φορά στην τοπική του πατρίδα με τον όρο *germana*

patria δηλαδή, επί λέξει, «ομογάστρια πατρίδα³». Το επίθετο «ομογάστριος» φαίνεται εκ πρώτης όψεως να μη συνδέεται με την τοπική φύση της γενέτειρας, η οποία δηλώνεται ρητά λίγο παρακάτω στο κείμενο με την έκφραση «*patria loci*». Ωστόσο, το επίθετο *germana* υποδηλώνει και αυτό τον φυσικό χώρο και μάλιστα στην πρωτογενή μορφή του. Συγκεκριμένα, αποδίδει τον χώρο της γυναικείας μήτρας, ο οποίος είναι το πρώτο φυσικό περιβάλλον του ανθρώπου μετά τη σύλληψή του. Στην αμέσως επόμενη φράση του κειμένου ο Κικέρωνας διευρύνει τον χωρικό κύκλο συνδέοντας τη *germana patria* με την πατρική του οικία, εκεί όπου γεννήθηκε τόσο ο ίδιος όσο και ο –παρών στη συζήτηση– αδελφός του: «Γιατί στο μέρος αυτό (εννοεί την πατρική του οικία) γεννηθήκαμε και οι δύο από μία πανάρχαια ρίζα, εδώ βρίσκονται οι θεοί μας, εδώ βρίσκεται η γενιά μας και οι αναμνήσεις των προγόνων μας⁴».

Η γέννηση λοιπόν είναι το φυσικό εκείνο γεγονός το οποίο εντάσσει τον άνθρωπο σε μία πρώτη πατρίδα. Τι σημαίνει όμως η ένταξη αυτή; Ακολουθώντας τη σκέψη του Κικέρωνα παρατηρούμε ότι, πέρα από τον φυσικό χώρο (πατρική οικία) ο οποίος αποτελεί το πρώτο περιβάλλον της ανθρωπίνης ζωής, η *germana patria* συμβολίζει και την πρώτη κοινωνικοποίηση του ατόμου μέσα από την ένταξή του στην οικογένεια και στη συλλογική μνήμη αυτής. Επομένως, η *patria loci* είναι και αυτή φορέας νοημάτων και ιδεών, εκείνων που έχουν γεννηθεί και συσσωρευθεί μέσα από τη διαδοχή των γενεών της οικογένειας. Η ιδιουσυστασία της πατρίδας θεμελιώνεται στην ιδέα της στενής σύνδεσης φυσικού χώρου και νοήματος, η οποία εγκαθιδρύεται με τη γέννηση του ατόμου σε έναν τόπο και τη θεμελίωση της καταγωγής, με όλα τα περαιτέρω νοήματα που αυτή εμπεριέχει⁵.

Επομένως, τα δίδυμα *patria naturae* – *patria civitatis* και *patria loci* – *patria iuris* δεν εκφράζουν τόσο μία αντιδιαστολή όσο μία αντίστιξη. Η *patria loci* κυριαρχείται από το τοπικό στοιχείο, δεν εξαντλείται όμως σε αυτό αλλά

³ *De Leg.*, 2,3, βλ. ανωτ. υπ. 1. Πρβ. Y. THOMAS, «*Origine*» et «*commune patrie*». *Etude de droit public romain* (89 av. J.C. - 212 ap. J.C.), Rome, 1996, 18 επ., σχετικά με την καθιέρωση του “θεσμικού εργαλείου” της Ρώμης ως *communis patria* κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αιώνα π.Χ., στο πλαίσιο της διοικητικής δομής του *municipium*.

⁴ Ένθ’ ανωτ.: *Hinc enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia*.

⁵ Δεν θα πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι η καταγωγή (*origo*) είναι και φορέας νομικού νοήματος το οποίο παράγει έννομες συνέπειες. Βλ. σχετ., Y. THOMAS, «*Origine*» et «*commune patrie*», ό.π. 58 επ.

συνδέεται άρρηκτα με την ανθρώπινη παρουσία, από την οποία και νοηματοδοτείται. Με άλλα λόγια, ένας φυσικός χώρος δεν καθίσταται *patria loci* πριν την αντίστοιχη νοηματοδότησή του από τον άνθρωπο. Στην *patria civitatis*, ο άνθρωπος ως κοινωνικό συστατικό περνά σε πρώτο πλάνο μέσω της δικαιοϊκής έννοιας της ιδιότητας του πολίτη, η ιδιότητα όμως αυτή έχει ένα έμμεσο αναφορικό στήριγμα στην έννοια του χώρου, το οποίο εξειδικεύεται στην πόλη της Ρώμης. Και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, ο όρος *patria* εμπεριέχει δύο βασικά συστατικά στοιχεία, το τοπικό και το κοινωνικό, σε διαφορετική όμως αναλογία. Εκείνο που διαφοροποιεί τις δύο πατρίδες είναι το σημείο αφετηρίας τους. Στην πηγή της πρώτης βρίσκεται το βιολογικό γεγονός της γέννησης⁶ ενώ η δεύτερη προκύπτει από ένα δικαιοϊκό γεγονός, την κτήση της ρωμαϊκής πολιτείας. Ο Κικέρωνας αποδίδει χαρακτηριστικά το φαινόμενο αυτό λέγοντας ότι η δεύτερη πατρίδα «μάς υποδέχεται στους κόλπους της»: «*et illam (sc. patriam) a qua excepti sumus*». Η *patria iuris* είναι λοιπόν μία πατρίδα επίκτητη, μία πατρίδα στην οποία ο άνθρωπος φιλοξενείται.

Θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την ένσταση ότι η παραπάνω διάκριση δεν είναι ακριβής καθώς, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, η γέννηση αποτελεί την πηγή κτήσης της ρωμαϊκής πολιτείας. Ακόμη όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις η *civitas romana* είναι μία ιδιότητα την οποία αποδίδει το δίκαιο, ένα δικαιοϊκό νόημα που χρησιμοποιεί ως οντολογικό υπόβαθρο το φυσικό γεγονός της γέννησης. Υπό την έννοια αυτή, η διάκριση ανάμεσα σε *patria naturaelloci* και σε *patria iuris* μπορεί να ιδωθεί και υπό το πρίσμα της διάκρισης ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο. Τουλάχιστον αυτό είναι το διάγραμμα με βάση το οποίο βλέπουμε να εκδιπλώνεται η σκέψη του Κικέρωνα: γέννηση, πατρική οικία, οικογένεια και πάτριες παραδόσεις από τη μία πλευρά, κτήση της *civitas romana* και υποδοχή του ανθρώπου στη δημόσια-πολιτική ζωή από την άλλη. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας, όπως θα δούμε κυρίως στο δεύτερο μέρος.

Ύστερα από τη βασική οριοθέτηση των δύο πατριδών, ο Κικέρωνας προχωρεί σε ένα άλλο επίπεδο νοηματοδότησης, εκείνο των συναισθημάτων με τα οποία ο πολίτης επενδύει την κάθε μία από τις πατρίδες του. Πρόκειται για μία μετάβαση στο επίπεδο των αξιών, μία μεταφορά από την

⁶ Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο Κικέρωνας ως προς το θέμα αυτό: «*Hinc orti stirpe antiquissima sumus*». Τόσο το ρήμα *orior*, «ανατέλλω» και σε δεύτερη ανάγνωση «γεννιέμαι», όσο και το ουσιαστικό *stirps*, «ρίζα» και περεταίρω «γενεά/γόνος», παραπέμπουν σε φυσικά φαινόμενα και στοιχεία.

πατρίδα στον πατριωτισμό. Η πρώτη μορφή την οποία ο Κικέρωνας αποδίδει στον πατριωτισμό είναι πράγματι εκείνη του συναισθήματος. «Αλλά αυτήν», εννοείται την *patria iuris*, «πρέπει να την περιβάλλουμε με περισσή αγάπη». Ο εναντιωματικός σύνδεσμος «αλλά» και το επίθετο «περισσή» υποδηλώνουν μία σύγκριση με την *patria loci*. Η σύγκριση πηγάζει από μία προηγούμενη αναφορά στο συναισθήμα που γεννά η γενέτειρα, «κάτι το απροσδιόριστο και λανθάνον που συγκινεί και θέλγει έντονα την ψυχή και τις αισθήσεις, αυτό που οδήγησε έναν σοφότατο άνδρα να αρνηθεί την αθηνασία για να ξαναδεί την Ιθάκη»⁷.

Αν όμως η γενέτειρα θέλγει, η Πολιτεία ως πατρίδα απαιτεί: «γ' αυτήν πρέπει να είμαστε έτοιμοι να πεθάνουμε, να θέσουμε στη διάθεσή της τα πάντα, σα να τα αφιερώναμε σε έναν τόπο ιερό»⁸. Στις γραμμές αυτές ο Κικέρωνας ιεραρχεί τις δύο πατρίδες σε αξιολογική κλίμακα. Τόσο η ιδιαίτερη όσο και η κοινή πατρίδα εμπνέουν συναισθήματα στοργής και αγάπης. Η αγάπη για τη δεύτερη όμως πρέπει να είναι έμπρακτη και να φτάνει, σε περίπτωση ανάγκης, στην αυτοθυσία.

Η ιδέα του πατριωτισμού έχει εκδιπλωθεί τώρα σε όλη της την έκταση, απομένει όμως να δούμε το υπόβαθρό της. Τι είναι αυτό που δίνει στην *communis patria* τη δύναμη να απαιτεί από τα μέλη της την καθολική τους αφιέρωση σε αυτήν; Το κείμενο που εξετάζουμε προσφέρει κάποιες πρώτες απαντήσεις, οι οποίες κινούνται προς δύο κατευθύνσεις. Θα ξεκινήσουμε από εκείνη που αναφέρεται δεύτερη στο κείμενό μας. «Αλλωστε», αναφέρει ο Κικέρωνας, «η πατρίδα που μας γέννησε δεν είναι λιγότερο γλυκιά από εκείνη που μας υποδέχθηκε, επομένως, ποτέ κι εγώ δεν θα αρνηθώ ότι ανήκω

⁷ *De Leg. 2.3: Quare inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo, quo me plus aequo hic locus fortasse delectet, nec sine causa si quidem ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasset.* Πρβ. Ομ., *Όδύσ.* 1.55-57, όπου ο Οδυσσεάς αγνοεί τις εκκλήσεις της Καλυψώς να ξεχάσει την Ιθάκη και προτιμά να πεθάνει προκειμένου να δει τον καπνό των σπιτιών της πατρίδας του: *Τοῦ θυγάτηρ δύστηνον ὀδυρόμενον κατερύκει, αἰεὶ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἰμυλίοισι λόγοισιν θέλγει, ὅπως Ἰθάκης ἐπιλήσεται: αὐτὰρ Ὀδυσσεύς, ἴεμενος καὶ καπνὸν ἀποθρῶσκοντα νοῆσαι ἤς γαίης, θανέειν ἰμείρεται.*

⁸ *Cic., De Leg. 2.5: (...) Sed necesse est caritate eam praestare <e> qua rei publicae nomen universae civitatis est, pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea quae genuit quam illa quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur. Duae habet civitatis, sed unam illas civitatem putat.*

σε εκείνη την πατρίδα, παρόλο που η άλλη είναι μεγαλύτερη και εμπεριέχει την πρώτη». Η φράση αυτή αποτελεί ένα ακόμα επιχείρημα για την τοπική διάσταση της *patria civitatis* ως ενός ευρύτερου γεωγραφικού χώρου που συγκεντρώνει εντός των ορίων του τις διάφορες *patriae loci*.

Ωστόσο, η ιδιότητα της κοινής πατρίδας ως «μειζονος» (*maior*) δεν εξαντλείται στην εδαφική της υπόσταση. Το σημαντικότερο στοιχείο του μεγάλιου της συνίσταται στην πολιτική της σημασία. Ο χώρος αυτός αποτελεί ένα σύμπαν, καθώς είναι η *universa civitas* της *res publica*: «*Sed necesse est caritate eam praestare <e> qua rei publicae nomen universae civitatis est*». Το νόημα της φράσης αυτής είναι εξαιρετικά πυκνό. Ο Κικέρωνας θεωρεί ότι, χάρη στην *patria iuris*, ο όρος *res publica* εκτείνεται σε όλη την *civitas romana*. Με άλλα λόγια, η κοινή πατρίδα αποτελεί την ιδέα η οποία συζεύγει σε πολιτικό επίπεδο τη *res publica* με την *civitas romana*, μία σύζευξη την οποία δεν μπορεί να επιτελέσει η *patria loci*. Η ειδοποιός διαφορά τους έγκειται στην καθολικότητα της πρώτης έναντι της δεύτερης.

Εδώ επανερχόμαστε στην προέχουσα σημασία του κοινωνικού συστατικού της *patria iuris*. Το θεμέλιο της *res publica* ως πολιτικού αποτυπώματος της *universa civitas*, είναι το σώμα των Ρωμαίων πολιτών, των ατόμων εκείνων τα οποία με αφετηρία μία *patria loci* συνενώνονται και λειτουργούν πολιτικά στην ευρύτερη δημόσια σφαίρα της κοινής πατρίδας. Υπηρετώντας την τελευταία εξασφαλίζουν την επιβίωση της ίδιας της *civitas romana* και επομένως και τη δική τους επιβίωση ως πολιτικών όντων. Μιλώντας όμως για το σώμα των Ρωμαίων πολιτών αναφερόμαστε στον *populus romanus* με την πολιτική και νομική έννοια που αποδίδει σε αυτόν ο Κικέρωνας: όχι μία οποιαδήποτε συνάθροιση ανθρώπων, αλλά εκείνη η οποία συνεχεται με δεσμούς δικαίου θεμελιωμένους στην κοινή συναίνεση και έχει ως σκοπό την επιδίωξη της κοινής ωφέλειας⁹. Ο ορισμός αυτός αποτελεί μία σύνθεση της αριστοτελικής και της στωικής θεώρησης της πόλης, όπου γεωγραφικός χώρος και άνθρωπος συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους¹⁰. Πρόκειται για

⁹ *Rep.* 1.39: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communiione sociatus.*

¹⁰ Αριστ., *Πολ.* 7.1328b: *...ή γάρ πόλις πλήθος ἐστίν οὐ τὸ τυχὸν ἀλλὰ πρὸς ζῶν ἀὐταρχες...* Στους προηγούμενους στίχους, ο Αριστοτέλης έχει απαριθμήσει τα ιδιαίτερα στοιχεία της αυτάρκειας, με τελευταίο και σημαντικότερο το σύστημα απονομής δικαιοσύνης “*περὶ τῶν συμφερόντων καὶ τῶν δικαίων τῶν πρὸς ἀλλήλους*”. Για τη στωική σκέψη, βλ. Δίων Χρυσ., XXXVI §20, S. V.F III.329.